

σε: Σύνταγμα, Δημοκρατία και Πολιτειακοί Θεσμοί. Μνήμη Γιώργου Παπαδημητρίου I, Επιστημονικό Συνέδριο που οργανώθηκε στην Αθήνα στις 3-4 Ιουνίου 2010, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλα, σελ. 197-212
και σε: www.constitutionalism.gr/html/ent/889/ent.1889.asp

Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΣΕ ΕΝΩΣΙΑΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΚΑΙ Ο ΧΑΡΤΗΣ:

Η προδρομική σκέψη και η συμβολή του Γιώργου Παπαδημητρίου

Λίνα Παπαδοπούλου

Επίκουρη Καθηγήτριας Συνταγματικού Δικαίου Α.Π.Θ.

I. Προλεγόμενα¹

Η ενασχόληση του Γιώργου Παπαδημητρίου με το θέμα της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε ενωσιακό επίπεδο και ειδικότερα με τη σύνταξη του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης ήταν σταθερή από την αρχή μέχρι το τέλος. Κατά τη γνώμη του, η πρόοδος στον τομέα της προστασίας των δικαιωμάτων σε ενωσιακό επίπεδο που συντελέστηκε μέσω της νομολογίας του Δικαστηρίου της Ένωσης, το οποίο αντλούσε τα θεμελιώδη δικαιώματα από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των Κρατών Μελών και τα ανήγαγε σε γενικές αρχές του κοινοτικού δικαίου, ήταν ευπρόσδεκτη μεν, αλλά όχι ικανοποιητική. Και αυτό επειδή οι ευρωπαίοι πολίτες δεν μπορούσαν να

---

¹ Μέχρι το 1999 τον καθηγητή Γιώργο Παπαδημητρίου γνώριζα μόνον από το έργο του. Η προσωπική μας γνωριμία έγινε στις Βρυξέλλες, στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, κατά τη διάρκεια των εργασιών της Συνέλευσης που είχε αναλάβει το έργο της σύνταξης του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Εκείνος υπήρξε μέλος της Συνέλευσης ως αντιπρόσωπος του Έλληνα Πρωθυπουργού Κ. Σημίτη, ενώ εγώ παρακολουθούσα τις εργασίες της εκ μέρους Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων. Η δραστηριοποίησή του στο πλαίσιο της Συνέλευσης υπήρξε έντονη και η συμβολή του στο παραχθέν προϊόν σημαντική. Η γνωριμία μας αυτή μου χάρισε το εξαιρετικό προνόμιο να απολαμβάνω κι εγώ, όπως όλοι, την προσήνεια, την έμφυτη ευγένειά του, τη ζεστή του κουβέντα. Με 'μάλωνε' μόνον επειδή υπερφόρτωνα με υποσημειώσεις τα επιστημονικά μου κείμενα και με συμβούλευε να γράφω πιο ελεύθερα, χωρίς διαρκείς παραπομπές στη βιβλιογραφία, για να μπορεί το κείμενο 'να αναπνέει'. Αυτή του τη συμβουλή θα ακολουθήσω στο παρόν κείμενο που είναι αφιερωμένο σε κείνον και αποτελεί εξάλλου την αποτύπωση της εισήγησής μου στο συνέδριο που οργανώθηκε στη μνήμη του. Οι παραπομπές σε παρένθεση αναφέρονται στη δική του εργογραφία που παρατίθεται στο τέλος.

προσφεύγουν κατά την άσκηση των δικαιωμάτων τους σε ένα ενιαίο, περιεκτικό και συνεκτικό κείμενο (2004, 153). Γι αυτό το λόγο αναγνώρισε εξ αρχής την ιδιαίτερη βαρύτητα και σημασία της διαδικασίας κωδικοποίησής τους και σύνταξης ενός Χάρτη. Θεώρησε την εξέλιξη αυτή ένα σημαντικό βήμα για τη «θεσμική ωρίμανση» (2001α, 9) και την προοπτική συνταγματοποίησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά διείδε και τη σημασία του τελικού προϊόντος της διαδικασίας για την αποτελεσματική προστασία των δικαιωμάτων σε ενωσιακό επίπεδο, επικρίνοντας βεβαίως την αρχικά ελλιπή τυπικά δεσμευτικότητά του και εισφέροντας παράλληλα στη σχετική συζήτηση με κριτικές και πρωτότυπες παρατηρήσεις που έμελλαν να δικαιωθούν σε μεγάλο βαθμό από τις εξελίξεις, όπως θα φανεί αναλυτικά στη συνέχεια της παρούσας συμβολής.

Ειδικότερα στα κεφάλαια που ακολουθούν θα θιγούν πέντε διαφορετικές πτυχές του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, στις οποίες αποτυπώθηκε η προδρομική σκέψη του Γιώργου Παπαδημητρίου. Πρόκειται, πρώτον, για την ίδια τη διαδικασία και το όργανο σύνταξης του Χάρτη, τη Συνέλευση, δεύτερον, για το ζήτημα της νομικής ισχύος και δεσμευτικότητάς του σε συνδυασμό με την κανονιστική του λειτουργία, τρίτον, του πεδίου εφαρμογής του, και, τέλος, τη συμπερίληψη κοινωνικών δικαιωμάτων. Επιλογικά, θα εστιάσουμε στη σχέση του Χάρτη με την ΕΣΔΑ και τη γενικότερη θέαση του Γιώργου Παπαδημητρίου αναφορικά με την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε μια εποχή πολυεπίπεδου συνταγματισμού και συνάρθρωσης των εννόμων τάξεων, στο πλαίσιο της οποίας τοποθετούσε και τη λειτουργία του Χάρτη.

II. Η Συνέλευση: μια διαδικασία πρωτόγνωρη και καινοτομική

Η πρωτοβουλία για τη σύνταξη μιας κωδικοποίησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων που ισχύουν και δεσμεύουν την Ευρωπαϊκή Ένωση και τα όργανά της κατά τη δράση τους εκφράστηκε στη Σύνοδο Κορυφής της Κολωνίας τον Ιούνιο του 1999. Η σύνταξη ενός τέτοιου Χάρτη Δικαιωμάτων ανατέθηκε σε ένα νεοσυσταθέν τότε όργανο, μη προβλεπόμενο στις Συνθήκες, το οποίο αρχικά ονομάστηκε «Σώμα» (body) και με τη σύγκλησή του αυτοαποκλήθηκε² «Συνέλευση» (Convention), ονομασία που επικράτησε

---

² Πρακτικό της 1^{ης} Συνεδρίασης, 17.12.1999, Charte 4105/00 της 13.01.2000.

τελικά. Στη Συνέλευση εκπροσωπούσαν οι Κυβερνήσεις, τα εθνικά Κοινοβούλια, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ενώ τις εργασίες παρακολουθούσαν από δύο εκπρόσωποι του ΔΕΚ και του Συμβουλίου της Ευρώπης, ένας από τους οποίους προερχόμενος από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Δικαίωμα λόγου είχαν η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, η Επιτροπή των Περιφερειών και ο Ευρωπαίος Διαμεσολαβητής, ενώ τις εργασίες της Συνέλευσης παρακολουθούσε πλήθος εκπροσώπων ευρωπαϊκών Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων. (2001α, 15).

Ο Γιώργος Παπαδημητρίου διείδε ήδη από την αρχή ότι η σύνθεση της Συνέλευσης, ενός μικτού, όπως το χαρακτήρισε οργάνου, αποτέλεσε μια «αξιόλογη καινοτομία» (2001α, 16, 2002, 195) στην ιστορία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, λόγω του αντιπροσωπευτικού της χαρακτήρα. Όπως εύστοχα και έγκαιρα επεσήμανε, με τον τρόπο αυτό εγκαινιάστηκε μια πρωτόγνωρη και άγνωστη ως τότε μορφή δημοκρατικής νομιμοποίησης τόσο σε εθνικό όσο και σε ενωσιακό επίπεδο (2002α, 196) και κατέστη δυνατή, ακόμη και επιβλήθηκε, θα τολμούσε να πει κανείς, η εποικοδομητική συνεργασία ανάμεσα στα όργανα που εκπροσωπούσαν στη Συνέλευση (2001α, 16). Με τον τρόπο αυτό επιτεύχθηκε «η συναίρεση αντικρουόμενων συμφερόντων και διαφορετικών αντιλήψεων», με αποτέλεσμα να υπάρξουν οι απαραίτητες συγκλίσεις που επέτρεψαν την παραγωγή ενός ενιαίου κειμένου (2001α, 17). Η δυνατότητα συναιρέσεων των αντιθέτων και η επίτευξη συγκλίσεων αποτέλεσε, εξάλλου, μια από τις μεγαλύτερες φροντίδες του καθηγητή αλλά και πολιτικού άνδρα, Γ. Παπαδημητρίου σε όλες τις δραστηριότητές του.

Στο ίδιο πλαίσιο ιδιαίτερη σημασία αναγνώρισε ο Γιώργος Παπαδημητρίου και στις συνθήκες «πλήρους δημοσιότητας και διαφάνειας», καθώς κάθε ΜΚΟ είχε τη δυνατότητα να υποβάλλει ηλεκτρονικά προτάσεις, ενώ τα ΜΜΕ παρακολουθούσαν εκ του σύνεγγυς τις εργασίες της Συνέλευσης. Με τον τρόπο αυτό η διαδικασία σύνταξης του Χάρτη αποτέλεσε την πρώτη στην ιστορία της Ένωσης περίπτωση «που σε ένα τόσο σύνθετο και φιλόδοξο εγχείρημα συμμετείχε ουσιαστικά η ευρωπαϊκή κοινωνία των πολιτών» (2002, 196).³ Για τον Γιώργο Παπαδημητρίου, που πίστευε ειλικρινά και βαθιά στη δημοκρατία, αναφαίρετη προϋπόθεση της οποίας είναι η δημοσιότητα και η διαφάνεια, ακόμη και αυτό

---

³ Οι συμβολές των ΜΚΟ μπορούν να ανευρεθούν στο http://www.europarl.europa.eu/charter/default_en.htm.

και μόνο το επίτευγμα, να χυθεί δηλαδή άπλετο φως στην μέχρι πρότινος εξαιρετικά αδιαφανή διαδικασία τροποποίησης των Συνθηκών και διαπραγματεύσεων κεκλεισμένων των θυρών, ήταν ιδιαιτέρως σημαντική και αξιομνημόνευτη. Ανεξαρτήτως του τελικού προϊόντος, συνεπώς, κατέστη ένας υπέρμαχος της διαδικασίας της Συνέλευσης αλλά και του όλου εγχειρήματος σύνταξης του Χάρτη των Δικαιωμάτων. Εξάλλου, για εκείνον ιδιαιτέρως σημαντική ήταν και η συμμετοχή της κοινωνίας των πολιτών, το ρόλο και τη σημασία της οποίας εξήρε, προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης της δημοκρατίας και της ανανέωσης του πολιτικού συστήματος (2006).

Η σημασία της Συνέλευσης αναδεικνύεται ακόμη περισσότερο και αποδεικνύεται από το γεγονός ότι κατόρθωσε, στην επόμενη σύγκλησή της, ως Συνέλευση για το Μέλλον της Ευρώπης, επιφορτισμένη με τη σύνταξη μιας Συνθήκης Θέσπισης Ευρωπαϊκού Συντάγματος, να επιφέρει τελικά τέτοιες τροποποιήσεις στις Συνθήκες που δεν θα μπορούσαν να είχαν επιτευχθεί, όπως έδειξε η εμπειρία της Νίκαιας, μέσω Διακυβερνητικής Διάσκεψης. Παρά το γεγονός ότι η Συνταγματική αυτή Συνθήκη δεν κυρώθηκε από όλα τα Κράτη Μέλη και δεν τέθηκε ποτέ σε ισχύ, εντούτοις το περιεχόμενό της ενσωματώθηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος του στη Συνθήκη της Λισαβόνας. Επιπλέον, δεν είναι τυχαίο ότι η Συνέλευση τυποποιήθηκε πλέον θεσμικά με την τελευταία αυτή Συνθήκη ως όργανο που συμμετέχει στην συνήθη αναθεωρητική των Συνθηκών διαδικασία (βλ. άρθρο 48 ΣΕΕ-Λ). Κατά τη διαδικασία αυτή η Συνέλευση εκδίδει με συναίνεση σύσταση προς τη Διάσκεψη των αντιπροσώπων των κυβερνήσεων των κρατών μελών, δεν καθίσταται δηλαδή αποφασιστικό όργανο, ωστόσο η μεσολάβησή της μπορεί να αποβεί καθοριστική και στο μέλλον, όπως απέβη ήδη τόσο στην περίπτωση του Χάρτη όσο και σε κείνη της μεταρρυθμιστικής Συνθήκης. Η δημοκρατική νομιμοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης ενισχύεται έτσι με τη μεσολάβηση ενός αντιπροσωπευτικού οργάνου, έστω και με ένα άτολμο βήμα, όπως εξάλλου άτολμα αλλά εν τέλει καθοριστικά ήταν και όλα τα βήματα που προχώρησαν, μέσα στο χρόνο, την Ένωση, το συναινετικό αυτό *novum* στην ιστορία των Πολιτειών.

III. Νομική δεσμευτικότητα και κανονιστική λειτουργία

1. Η νομική ισχύς του Χάρτη

Αναφορικά με τη νομική δεσμευτικότητα του Χάρτη, ο Γιώργος Παπαδημητρίου υπέδειξε εγκαίρως ότι η συμβιβαστική λύση της απόδοσης διακηρυκτικού και μόνον χαρακτήρα στο Χάρτη ήταν προσωρινή (2002α, 202). Δεν άργησε να επιβεβαιωθεί, καθώς ο Χάρτης έχει πλέον -μετά τη θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας- αποκτήσει νομική ισχύ πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου έστω και δια παραπομπής (άρθρο 6 ΣΕΕ-Λ). Δεν εισακούστηκε, ωστόσο, στην παραίνεσή του να ενταχθεί ο Χάρτης στο σώμα των Συνθηκών. Η λύση αυτή ακολουθήθηκε μεν στη Συνταγματική Συνθήκη, εγκαταλείφθηκε όμως με τη Συνθήκη της Λισαβόνας. Όμως και αυτή την εξέλιξη την είχε προβλέψει, καθώς ήδη το 2002 πριν την σύνταξη της Συνταγματικής Συνθήκης και κρίνοντας από τη στάση ορισμένων κρατών κατά την εκπόνηση του Χάρτη που ο ίδιος επισταμένα παρακολουθούσε ως εκπρόσωπος του Έλληνα Πρωθυπουργού, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι προϋποθέσεις ένταξης του Χάρτη στο σώμα των Συνθηκών δεν συνέτρεχαν. Αντιθέτως συνήγαγε ότι περισσότερο πιθανές εμφανίζονταν άλλες λύσεις, όπως η υιοθέτηση του Χάρτη ως αυτοτελούς κεφαλαίου ή ως Πρωτοκόλλου στις Καταστατικές Συνθήκες ή την παραπομπή στο Χάρτη από το άρθρο 6 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, δια της οποίας θα προσδίδονταν *εκ πλαγίου* δεσμευτική ισχύ στο Χάρτη (2001α, 28), λύση που και τελικά υιοθετήθηκε με τη Συνθήκη της Λισαβόνας.

Ωστόσο, ο Γιώργος Παπαδημητρίου είχε εγκαίρως ασκήσει κριτική στη λύση της προσάρτησης του Χάρτη ως Πρωτοκόλλου λέγοντας ότι αυτή «δεν θα ανταποκρινόταν στην πολιτική συγκυρία της εποχής. Και θα ήταν μία χαμένη ευκαιρία να αποκτήσει η ΕΕ μία Συνθήκη με το περιεχόμενο που προσιδιάζει στο σημερινό στάδιο ανάπτυξης της ευρωπαϊκής ενοποίησης». Για τη δε επιλεγείσα εντέλει λύση της παραπομπής στο Χάρτη είχε επισημάνει ότι επρόκειτο για την πιο αδύναμη λύση για λόγους προφανείς: Ο Χάρτης εκλαμβάνεται και λειτουργεί όπως και οι κοινές συνταγματικές παραδόσεις και η ΕΣΔΑ· υπενθυμίζεται ότι τα δικαιώματα που εμπεριέχονται ή απορρέουν από τις δύο αυτές δεξαμενές αναγνωρίζονται απλώς ως γενικές αρχές του δικαίου της Ένωσης και σημείωνε ότι στην περίπτωση αυτή «η ένταση της δεσμευτικότητας του Χάρτη ποικίλλει και υπολείπεται της ενσωμάτωσής του στις Συνθήκες» και ότι η επιλογή αυτή, όχι μόνον δεν

θα ανταποκρινόταν στο στάδιο ανάπτυξης της ευρωπαϊκής ενοποίησης αλλά και «δεν θα ήταν πάντως σε θέση να αναβαθμίσει την ισχύ και τη λειτουργία του Χάρτη» (2002, 203). Από την άλλη πλευρά προέβλεπε, ωστόσο, ότι ακόμη και σε αυτή την περίπτωση τα κοινοτικά όργανα και το ΔΕΚ θα επικαλούνταν κατά προτίμηση, αν όχι κατ' αποκλειστικότητα, το Χάρτη, ο οποίος θα λάβει σε κάθε περίπτωση προνομιακή θέση στο θεσμικό οικοδόμημα της Ένωσης.

2. Η κανονιστική λειτουργία του Χάρτη

Ήδη από την αρχή και παρά το γεγονός ότι ο Χάρτης είχε αναγνωριστεί στη Νίκαια αποκλειστικά ως πολιτική διακήρυξη ο Γιώργος Παπαδημητρίου αναγνώρισε σε αυτόν – λόγω του Σώματος που τον συνέταξε και της κωδικοποιητικής του φύσης- μια «υφέρπουσα κανονιστική λειτουργία» (2001α, 28). Επεσήμανε δε ότι η διατύπωση του κειμένου από τη Συνέλευση ανταποκρινόταν εξ αρχής στις προδιαγραφές ενός δεσμευτικού κειμένου (2002β, 205). Για το Γιώργο Παπαδημητρίου η άποψη ότι οι διατάξεις του Χάρτη δεν παρείχαν -ακόμη και πριν την τυπική του αναγνώριση ως δεσμευτικού κειμένου- έρεισμα για την άσκηση δικαιωμάτων και την ανάληψη υποχρεώσεων ήταν «τυπολατρική και ξένη προς την πραγματικότητα» (2002β, 207).

Όντως τα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης -πλην του Δικαστηρίου- αυτοδεσμεύτηκαν να επιδεικνύουν κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων τους σεβασμό στο Χάρτη, παρά το διακηρυκτικό χαρακτήρα του τελευταίου. Έτσι, όπως χαρακτηριστικά, σημείωνε ο Γιώργος Παπαδημητρίου, «η ταχύτητα στη διάδοση, η διάχυση σε όλα τα κοινοτικά όργανα και η πυκνότητα που παρατηρείται στην επίκληση και την αξιοποίηση του Χάρτη» ήταν από την αρχή εντυπωσιακή και επέτρεψε «τη διείσδυσή του στο θεσμικό γίγνεσθαι της Ένωσης» (2002α, 202 – υπογρ. στο πρωτ). Δε γίνεται εδώ λόγος, βεβαίως, για εφαρμογή αλλά για «αξιοποίηση» κανόνων που, αν και δεν έχουν (τυπικά) δεσμευτική ισχύ, παράγουν έννομες συνέπειες (2002β, 207).

Εξάλλου, ήδη το 2001 Γενικός Εισαγγελέας του ΔΕΚ επικαλέστηκε το Χάρτη προκειμένου να θεμελιώσει την ισχύ ενός κοινωνικού δικαιώματος.⁴ Ακόμη και το ίδιο το

---

⁴ Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα A. Tizzano της 08.02.2001 στην υπόθεση C-173/99, *Broadcasting, Entertainment, Cinematographic and Theatre Union (BECTU) / Secretary of State for Trade and Industry*, ΣυλλΝομ 2001α, I-4881, σκέψεις 26-28.

Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (πλέον Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, βλ. άρθρο 13, 17 κ.α. ΣυνθΕΕ-Λ) ήδη πριν την απόδοση δεσμευτικής ισχύος στο Χάρτη μέσω της Συνθήκης της Λισαβόνας τον είχε συμπεριλάβει στην τετράδα των πηγών (κοινές συνταγματικές παραδόσεις, ΕΣΔΑ, διεθνείς συνθήκες επικυρωμένες από τα Κράτη Μέλη και Χάρτης) από τις οποίες αντλούσε τα θεμελιώδη δικαιώματα. Τέτοιο παράδειγμα στη νομολογία του Δικαστηρίου αποτελούν η απόφαση C-540/3 της 27.06.2006 σχετικά με την Οδηγία για την οικογενειακή επανένωση και το δικαίωμα σεβασμού της οικογενειακής ζωής. Στην απόφαση μάλιστα αυτή το Δικαστήριο δεν αρκέστηκε σε απλή αναφορά αλλά προέβη και σε ερμηνεία της σχετικής διάταξης του Χάρτη. Επίσης στις υποθέσεις *Viking*⁵ και *Laval*⁶ το Δικαστήριο αξιοποίησε τον Χάρτη αναγνωρίζοντας το δικαίωμα ανάληψης συλλογικών δράσεων, συμπεριλαμβανομένου του θεμελιώδους δικαιώματος στην απεργία, αλλά και των περιορισμών αυτού, για τους οποίους μάλιστα στηρίχθηκε αποκλειστικά στον Χάρτη. Συγκεκριμένα, το Δικαστήριο

---

⁵ Υπόθεση C-438/05, *International Transport Workers' Federation & the Finnish Seamen's Union / Viking Line ABP & O U Viking Line*, ΣυλΝομ 2007, p.I-10779, 11.12.2007, σκέψη 43.

⁶ Υπόθεση C-341/05, *Laval un Partneri Ltd / Svenska Byggnadsarbetareförbundet κ.α.*, ΣυλΝομ 2007, I-11767, 18.12.2007, σκέψη 90 επ.

αναζήτησε στο Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων -μεταξύ μιας πλειάδας διεθνών κειμένων που κατοχυρώνουν θεμελιώδη δικαιώματα- μια νομική βάση στην οποία στηρίζεται το θεμελιώδες αυτό δικαίωμα, που συγκαταλέγεται στις γενικές αρχές του κοινοτικού δικαίου, και δια της οποίας «επιβεβαιώνονται και πάλι» οι περιορισμοί του.⁷ Με αυτόν τον τρόπο όμως το ΔΕΚ αναγνώρισε μια νομική επίδραση του Χάρτη πριν αυτός αποκτήσει τυπικά νομικά δεσμευτική ισχύ.

IV. Πεδίο εφαρμογής και εύρος της δεσμευτικότητας

Ο Γιώργος Παπαδημητρίου ήδη από την αρχή επέστησε την προσοχή στο γεγονός ότι ενόψει της φύσης της Συνέλευσης και της εντολής που είχε λάβει, οι επιλογές της έπρεπε να κινηθούν αυστηρά στο πλαίσιο των Καταστατικών Συνθηκών της Ένωσης, καθώς τυχόν υπέρβασή τους θα ισοδυναμούσε με άσκηση πρωτογενούς εξουσίας που η Συνέλευση δεν διέθετε (2001α, 18-19, 2002α, 197). Ο περιορισμός αυτός αποτυπώθηκε στο άρθρο 51 παρ. 2⁸ του Χάρτη. Επίσης, επεσήμανε ότι θα έπρεπε να αποφευχθεί ο κίνδυνος να επιφέρει ο Χάρτης διεύρυνση των αρμοδιοτήτων της Ένωσης και ανάθεση νέων καθηκόντων σε αυτή, ιδίως στο πεδίο των κοινωνικών δικαιωμάτων.

Η επισήμανση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική και αξιοποιήσιμη σήμερα ενόψει της τυποποίησής της στον ίδιο το Χάρτη, αλλά και ενόψει του Πρωτοκόλλου σχετικά με την εφαρμογή του Χάρτη⁹ στη Μεγάλη Βρετανία και Πολωνία, το οποίο έχει προσαρτηθεί

⁷ Άρθρο 28 Χάρτη (ΕπΕφΕΕC 303/1 της 14.12.2007): Δικαίωμα διαπραγμάτευσης και συλλογικών δράσεων: «Οι εργαζόμενοι και οι εργοδότες, ή οι αντίστοιχες οργανώσεις τους, έχουν, σύμφωνα με το δίκαιο της Ένωσης και τις εθνικές νομοθεσίες και πρακτικές, δικαίωμα να διαπραγματεύονται και να συνάπτουν συλλογικές συμβάσεις στα ενδεδειγμένα επίπεδα καθώς και να προσφεύγουν, σε περίπτωση σύγκρουσης συμφερόντων, σε συλλογικές δράσεις για την υπεράσπιση των συμφερόντων τους, συμπεριλαμβανομένης της απεργίας.»

⁸ Άρθρο 51: «1. Οι διατάξεις του παρόντος Χάρτη απευθύνονται στα θεσμικά και λοιπά όργανα και τους οργανισμούς της Ένωσης, τηρουμένης της αρχής της επικουρικότητας, καθώς και στα κράτη μέλη, μόνο όταν εφαρμόζουν το δίκαιο της Ένωσης. Κατά συνέπεια, οι ανωτέρω σέβονται τα δικαιώματα, τηρούν τις αρχές και προάγουν την εφαρμογή τους, σύμφωνα με τις αντίστοιχες αρμοδιότητές τους και εντός των ορίων των αρμοδιοτήτων της Ένωσης, όπως της απονέμονται από τις Συνθήκες. 2. Ο παρών Χάρτης δεν διευρύνει το πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης πέραν των αρμοδιοτήτων της Ένωσης και δεν θεσπίζει νέες αρμοδιότητες και καθήκοντα για την Ένωση, ούτε τροποποιεί τις αρμοδιότητες και τα καθήκοντα όπως ορίζονται στις Συνθήκες.»

⁹ Άρθρο 1. Ο Χάρτης δεν διευρύνει την ευχέρεια του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ή οποιουδήποτε δικαστηρίου της Πολωνίας ή του Ηνωμένου Βασιλείου, να κρίνει ότι οι νόμοι, οι κανονισμοί ή οι διοικητικές διατάξεις, πρακτικές ή δράση της Πολωνίας ή του Ηνωμένου Βασιλείου δεν συνάδουν με τα θεμελιώδη δικαιώματα, ελευθερίες και αρχές που επιβεβαιώνει. 2. Ειδικότερα, και προς αποφυγή πάσης αμφιβολίας, ουδέν στον Τίτλο IV του Χάρτη παράγει αγωγή δικαιώματα τα οποία

στη Συνθήκη της Λισαβόνας. Η επιφύλαξη αυτή πρέπει να γίνει κατανοητή υπό το φως της αρχής της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, που απορρέει από την πάγια νομολογία του Δικαστηρίου της Ένωσης, αλλά και λαμβανομένου υπόψη του εύρους των προβλέψεων του Χάρτη και του πεδίου εφαρμογής του, που δεν είναι άλλο από εκείνο του ενωσιακού δικαίου και όχι πέραν αυτού. Συγκεκριμένα, αν ο Χάρτης δεν προσθέτει τίποτε στις Συνθήκες και απλώς αντλεί από την ΕΣΔΑ και τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις τα ήδη ενεργά δικαιώματα, τα κωδικοποιεί και τα καθιστά πιο ορατά επιβεβαιώνοντάς τα, τότε η επιφύλαξη των δύο Κρατών Μελών από το Χάρτη χάνει τη σημασία της και αυτοαναιρείται. (Pernice 2008, 245).¹⁰ Ειδικότερα, σύμφωνα με το άρθρο 51 παρ. 1, τα δικαιώματα του Χάρτη εφαρμόζονται και όταν τα Κράτη Μέλη εφαρμόζουν ενωσιακό δίκαιο. (C-260/89, ERT, ΔΕΚ I-2925).

Ενόψει της αρχής της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου στο πεδίο αυτό δεν μπορεί να εφαρμοστεί το εθνικό δίκαιο, άρα ούτε οι εγγυήσεις του περί θεμελιωδών δικαιωμάτων. Συνεπώς, τυχόν επιφύλαξη ως προς το Χάρτη δεν μπορεί να αφορά την υπαγωγή της ενωσιακής δράσης, συμπεριλαμβανομένης της δράσης των Κρατών Μελών όταν εφαρμόζουν ενωσιακό δίκαιο, στον έλεγχο του Δικαστηρίου της Ένωσης και άρα ακόμη και αν δεν εφαρμοστεί ο ίδιος ο Χάρτης άμεσα, θα έχουν πάντως ισχύ εν είδει γενικών αρχών του κοινοτικού δικαίου τα δικαιώματα της ΕΣΔΑ και οι κοινές

εφαρμόζονται στην Πολωνία ή στο Ηνωμένο Βασίλειο, εκτός εάν η Πολωνία ή το Ηνωμένο Βασίλειο προβλέπουν τέτοια δικαιώματα στην εθνική τους νομοθεσία.

Άρθρο 2: Όταν μια διάταξη του Χάρτη αναφέρεται στις εθνικές νομοθεσίες και πρακτικές, εφαρμόζεται στην Πολωνία ή στο Ηνωμένο Βασίλειο μόνον στο βαθμό που τα δικαιώματα ή οι αρχές που περιέχει αναγνωρίζονται στη νομοθεσία ή τις πρακτικές της Πολωνίας ή του Ηνωμένου Βασιλείου.

¹⁰ I. Pernice, 'The Treaty of Lisbon and Fundamental Rights', in: S. Griller / J. Ziller (επιμ.), *The Lisbon Treaty. EU Constitutionalism without a Constitutional Treaty?*, Wien / New York: Springer 2008, 235ff.

συνταγματικές παραδόσεις, πηγές δηλαδή, που όπως ήδη επισημάνθηκε παραπάνω, κωδικοποιούνται μέσω του Χάρτη. Βάσει αυτής της αντιστοίχισης του Χάρτη προς την κοινή συνισταμένη όλων των Συνταγμάτων και της διάκρισης των πεδίων εφαρμογής μεταξύ του πρώτου και των τελευταίων, δεν απαιτήθηκαν ευρείες αναθεωρήσεις των εθνικών Συνταγμάτων, όπως εξάλλου είχε επισημάνει ο Γ.Π. (2001α, 20-21). Υπό το φως των παρατηρήσεων αυτών, η επιφύλαξη των δύο Κρατών Μελών, Ενωμένου Βασιλείου και Πολωνίας, λαμβάνει τις πραγματικές της διαστάσεις.

V. Η συμπερίληψη των κοινωνικών δικαιωμάτων

Ιδιαίτερη σημασία απέδιδε ο Γιώργος Παπαδημητρίου στη συμπερίληψη κοινωνικών δικαιωμάτων στο Χάρτη. Όπως εύστοχα παρατηρούσε «οι διατάξεις αυτές συνθέτουν το κοινωνικό υπόστρωμα, επί του οποίου πρέπει να αναπτύσσεται η επιχειρηματική δραστηριότητα» (2002, 200). Εξάλλου, τη σημασία της αναγνώρισης της κοινωνικής αρχής στην Ευρωπαϊκή Ένωση είχε ήδη τονίσει ενόψει της Συνθήκης του Άμστερνταμ, την οποία χαιρέτησε ως μία θετική εξέλιξη, ενόψει της ανίχνευσης στοιχείων έστω της κοινωνικής αρχής, σε αντίθεση με τις Ιδρυτικές Συνθήκες, στο σώμα των οποίων «εισέρευσε ... πολύ μικρή δόση 'κοινωνικής ευαισθησίας'» (2001β, 162).

Στο πλαίσιο αυτό είναι σημαντικό ότι οι Γενικοί Εισαγγελείς έχουν πολλές φορές αξιοποιήσει το Χάρτη προκειμένου να ενισχύσουν την άποψή τους για προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων ή για να προσδώσουν σε ορισμένα κοινωνικά δικαιώματα ή σε εγγυήσεις κοινωνικού περιεχόμενου το χαρακτηρισμό της γενικής αρχής του δικαίου της Ένωσης. Το ίδιο το Δικαστήριο της Ένωσης, στην υπόθεση *Viking*, έκανε αναφορά στο Χάρτη και το άρθρο 28 αυτού, αναγνωρίζοντας για πρώτη φορά ότι αυτός επιβεβαιώνει την ύπαρξη ενός δικαιώματος ανάληψης συλλογικής δράσης, συμπεριλαμβανομένης της απεργίας. Χρησιμοποίησε βέβαια το Χάρτη για να δικαιολογήσει τους περιορισμούς στο δικαίωμα αυτό.

Ο ίδιος ο Γιώργος Παπαδημητρίου κατανοούσε ότι ο Χάρτης υπολείπεται αισθητά από τις προσδοκίες των λαών της Ευρώπης αλλά παρόλα αυτά τον αξιολογούσε ως ένα σημαντικό βήμα προόδου (2001α, 18). Προέβλεπε δε -πρόβλεψη που αναμένεται ακόμη να επιβεβαιωθεί, αν και δεν φαίνεται αυτή τη στιγμή πιθανή- ότι η δυναμική που

ενυπάρχει στα κοινωνικά δικαιώματα θα οδηγήσει, όταν ο Χάρτης αποκτήσει δεσμευτική ισχύ, στην αύξηση των διατιθέμενων από την Ένωση αναγκαίων πόρων. Εξάλλου, ήταν ακριβώς ο φόβος για την ανάγκη αύξησης των πόρων αυτών που επέβαλε συμβιβασμούς σε σχέση με την έκταση και την ένταση των κοινωνικών δικαιωμάτων, με αποτέλεσμα η αποτύπωσή τους στο Χάρτη να υπολείπεται της κοινής συνισταμένης στις περισσότερες χώρες της Ένωσης (2001α, 212).

VI. Η διάρθρωση των σχέσεων μεταξύ διακριτών συστημάτων προστασίας των δικαιωμάτων

Ευστόχως επισημαίνει ο Γιώργος Παπαδημητρίου ότι η προστασία των δικαιωμάτων έπαυσε, μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο να αποτελεί μέριμνα αποκλειστικά και μόνον της Πολιτείας. Η εγκαθίδρυση, ωστόσο, διαφορετικών και διακριτών μεταξύ τους συστημάτων προστασίας δικαιωμάτων που λειτουργούν κάθε φορά στο πεδίο αναφοράς τους, δηλ. στην Πολιτεία, τους Διεθνείς Οργανισμούς και την Ευρωπαϊκή Ένωση επιτείνει την αναγκαιότητα συνάρθωσής τους και εν τέλει αρμονικής τους λειτουργίας (2004, 149-150).

1. Η σχέση μεταξύ της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και της ενωσιακής προστασίας

Η λειτουργία της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η οποία συνιστά μια θεματικά προσδιορισμένη, αυτοτελή υπερεθνική έννομη τάξη (2004, 151), αναδείχτηκε εξ αρχής ως παραπληρωματική προς τα εθνικά συστήματα και συμπληρωματική ενόψει της απουσίας ρητής προστασίας σε ενωσιακό επίπεδο, με στόχο την επαύξηση της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων και γνώμονα την ερμηνεία των κανόνων της Σύμβασης από το Δικαστήριο των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (2004, 150).

Ειδικότερα, αναφορικά με τη σχέση του Χάρτη με την ΕΣΔΑ, εγκαίρως ο Γιώργος Παπαδημητρίου τόνισε ότι ο πρώτος δεν (πρέπει να) είναι παρακολούθημα της δεύτερης, αλλά να αποτελέσει ένα «αυτοτέλές και πλήρες σύστημα, προορισμένο να λειτουργήσει στην έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της» (2001α,

20). Η επιλογή αυτή αποτυπώθηκε στη διάρθρωση της δομής του Χάρτη και επισφραγίζεται από τις οριζόντιες διατάξεις του. Το διακριτό των δύο συστημάτων αντικατοπτρίζεται πλέον στην πρόβλεψη της Συνθήκης της Λισαβόνας (άρθρο 6 παρ. 2 ΣΕΕ-Λ), σύμφωνα με την οποία η Ένωση προσχωρεί στην ΕΣΔΑ. Με τον τρόπο αυτό η Σύμβαση θα αναπτύσσει πλήρως την κανονιστική της λειτουργία στην ενωσιακή έννομη τάξη (2005, 229). Η σχέση ανάμεσα στα δύο κείμενα (Χάρτης και ΕΣΔΑ) είναι πάντως και θα παραμείνει για πολύ καιρό πάντως «προνομιακή», όπως επεσήμανε ο Γιώργος Παπαδημητρίου τόσο λόγω της καθοριστικής επιρροής που άσκησε κατά την κατάρτιση του Χάρτη όσο και λόγω του άρθρου 52 παρ. 3 του Χάρτη,¹¹ το οποίο παραπέμπει στη Σύμβαση. Το «εύρημα» αυτό, όπως το χαρακτήρισε, αναμένεται να συμβάλλει σε μεγάλο βαθμό στην αρμονική συνύπαρξη των δύο συστημάτων.

2 *Η συνάρθρωση της εθνικής, της διεθνούς και της ενωσιακής προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ευρώπη*

Ο Γιώργος Παπαδημητρίου ξεφεύγει από την αδιέξοδη συζήτηση περί ιεραρχίας των πηγών του δικαίου, η οποία ταλανίζει μεγάλο μέρος της θεωρίας. Απελευθερωμένος από μια τέτοιου είδους δογματική προσέγγιση, υιοθετεί μια ρεαλιστική θεώρηση των σχέσεων μεταξύ των διακριτών εννόμων τάξεων στο πεδίο των δικαιωμάτων και θέτει ως προερμηνευτική του επιλογή την ενίσχυση της προστασίας τους ανεξαρτήτως της τυπικής τους ισχύος.

Συνάγει έτσι το οντολογικό αλλά και κανονιστικό συμπέρασμα, το οποίο βρίσκεται σε αρμονία με τις πιο σύγχρονες θεωρητικές απόψεις,¹² ότι τα τρία διακριτά συστήματα - της Πολιτείας, της Σύμβασης και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με εργαλείο πλέον το Χάρτη-βρίσκονται σε έναν συνεχή και ανοικτό διάλογο. Η πιθανότητα τριβών υποσκελίζεται από τη θετική επενέργεια των διακριτών συστημάτων σε μια συνολική θεώρηση των δικαιωμάτων και στη δημιουργία μιας ευρωπαϊκής σφαίρας προστασίας αυτών. Αιτήματα

¹¹ Άρθρο 52 παρ. 3 Χάρτη: «Στο βαθμό που ο παρών Χάρτης περιλαμβάνει δικαιώματα που αντιστοιχούν σε δικαιώματα τα οποία διασφαλίζονται στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, η έννοια και η εμβέλειά τους είναι ίδιες με εκείνες που τους αποδίδει η εν λόγω Σύμβαση. Η διάταξη αυτή δεν εμποδίζει το δίκαιο της Ένωσης να παρέχει ευρύτερη προστασία.»

¹² Πρβλ. και Κατρούγκαλου Γ., 'Η απόφαση «Βόσπορος» του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το κοινοτικό δίκαιο', *ΔτΑ* 30/2006, σ. 655επ (666).

αυξημένης προστασίας διατυπώνονται, εξάλλου, από όλα τα εμπλεκόμενα μέρη. Ο εθνικός δικαστής καλείται στο πλαίσιο αυτό να αξιοποιήσει με τρόπο δημιουργικό και προς την κατεύθυνση της παροχής της πληρέστερης δυνατής προστασίας στον πολίτη όλες τις προσφερόμενες πηγές δικαιωμάτων (1996, 253). Προστασία αντίστοιχη με εκείνη που το ίδιο παρέχει στο πεδίο των δικαιωμάτων απαιτεί και το ΕΔΔΑ, το οποίο αποφάνθηκε ότι εθνικά μέτρα, υιοθετούμενα προς συμμόρφωση με αποφάσεις της Ένωσης ή οποιουδήποτε άλλου διεθνούς οργανισμού, είναι θεμιτά, μόνο αν αυτός ο διεθνής οργανισμός παρέχει ισοδύναμη τυπικά και ουσιαστικά προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων με την παρεχόμενη από την ΕΣΔΑ.¹³ Το ίδιο αίτημα αποδέχεται ρητά ο Χάρτης στη σχετική με το επίπεδο προστασίας οριζόντια ρήτρα του,¹⁴ σύμφωνα με την οποία ο ίδιος δεν δύναται να υποσκάψει το παρεχόμενο από τα εθνικά συντάγματα και την ΕΣΔΑ επίπεδο προστασίας των δικαιωμάτων.

Ο μηχανισμός μέσω του οποίου επιτυγχάνεται η συνάρθρωση των διακριτών συστημάτων προστασίας και η ενίσχυση των δικαιωμάτων είναι κυρίως η συμμόρφωση της Πολιτείας προς τις αποφάσεις του ΕΔΔΑ, ιδίως μέσω της εφαρμογής της αρχής της πρακτικής αρμονίας. Η πρακτική εναρμόνιση είναι εξάλλου σχετικά εύκολη ανάμεσα στο Χάρτη και τη Σύμβαση, λόγω της συγγένειας του πρώτου με τη δεύτερη και του γεγονότος ότι ο ένας αντλεί από την άλλη και πρέπει να ερμηνεύεται σύμφωνα και με το δικό του άρθρο 52 παρ. 3 Χάρτη. Και στο συγκεκριμένο αυτό ο Γιώργος Παπαδημητρίου

---

¹³ Πρβλ. ΕΔΔΑ, Νο 45036/98, *Bosphorus hava yollari turizm v Ireland*, 30.05.2005, σκέψεις 149-166, και ιδίως 155, σε: *ΔτΑ* 30/2006, 675επ.

¹⁴ Άρθρο 53 του Χάρτη: «Καμία διάταξη του παρόντος Χάρτη δεν πρέπει να ερμηνεύεται ως περιορίζουσα ή θίγουσα τα δικαιώματα του ανθρώπου και τις θεμελιώδεις ελευθερίες που αναγνωρίζονται στα αντίστοιχα πεδία εφαρμογής από το δίκαιο της Ένωσης, το διεθνές δίκαιο καθώς και από τις διεθνείς συμβάσεις, στις οποίες είναι μέρη η Ένωση, ή όλα τα κράτη μέλη, και ιδίως από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, καθώς και από τα Συντάγματα των κρατών μελών.»

καταφεύγει στη βαρυσήμαντη γι αυτόν -φύσει, ως άνθρωπος αισιόδοξος και πρακτικός, και θέσει, απελευθερωμένος από δογματικές αγκυλώσεις και κοντόθωρες απολυτότητες- λειτουργία της συναίρεσης τυχόν αντιθέσεων και αναζήτησης του περιεχομένου που προσιδιάζει σε κάθε κανόνα στο πλαίσιο της σχετικής κάθε φορά έννομης τάξης. (2004, 156). Τη μέριμνα, εξάλλου, για τη συνάρθρωση των εννόμων τάξεων είχε εύστοχα εντοπίσει ο Γιώργος Παπαδημητρίου και στο έργο του Δασκάλου, Α. Μάνεση (2001γ, 119).

Σύμφωνα με την παραπάνω ανάλυση, το αποτέλεσμα είναι ότι τα πολλαπλά συστήματα προστασίας των δικαιωμάτων «λειτουργούν αρμονικά στην πράξη με τις αναγκαίες προσαρμογές» (2004, 151) και «συναρθρώνονται εν τέλει διαλεκτικά σε μια ενότητα με σταθερό πάντοτε γνώμονα την επαύξηση της ελευθερίας του ανθρώπου και του πολίτη». Από τη συνάρθρωσή τους προκύπτει μια διαρκής εκλέπτυνση και ενίσχυση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, σε αντιστοιχία με τις αλλαγές που συντελούνται στις ευρωπαϊκές κοινωνίες (2004, 152). Προς το σκοπό αυτό πρέπει, συνεπώς, να αναζητούνται εκλεπτυσμένες και ευρηματικές προσεγγίσεις (2004, 157), σαν εκείνες που και ο ίδιος ο Γιώργος Παπαδημητρίου, όπως έχει ήδη πολλάκις επισημανθεί στο συνέδριο αυτό, εισηγούνταν, αποφεύγοντας τις συγκρούσεις και επιδιώκοντας πάντοτε τη μεγιστοποίηση του οφέλους.

VII. Επιλογικά

Ο Γιώργος Παπαδημητρίου είχε εγκαίρως επισημάνει τη «θεσμική ασυμμετρία» και το «εκρηκτικό έλλειμμα δημοκρατίας» (1992, 91), του κράτους δικαίου και της κοινωνικής αρχής στην πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης (2001α, 11). Ο ίδιος αναγνώριζε βέβαια ότι «στη διαλεκτική του ιστορικού γίνεσθαι η πρόοδος ήταν ...

αναπόφευκτο να επιτελείται σταδιακά». Επεσήμανε δε τη δύναμη συμβολή του Χάρτη αφενός στην αντιμετώπιση του ελλείμματος δημοκρατίας και κράτους δικαίου και αφετέρου στη θεσμική ωρίμανση της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2001α, 29). Για Εκείνον ο Χάρτης ήταν «το πρώτο κείμενο συνταγματικής υφής» που θα μπορούσε να λειτουργήσει, με την ενσωμάτωσή του στις Συνθήκες, ως προπομπός για τη θέσπιση ενός Συντάγματος στην ομοσπονδιακή προοπτική της Ευρώπης. Η παρατήρηση αυτή, ανεξαρτήτως της αποτυχίας κύρωσης της Συνταγματικής Συνθήκης, φωτίζει την προνομιακή θέση του Χάρτη στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού θεσμικού πολιτισμού, καθώς αυτός με τη γενική και περιεκτική διατύπωση των διατάξεών του και τη λιτή του δομή «συμπυκνώνει το κεκτημένο τόσο της Σύμβασης όσο και των κοινών συνταγματικών παραδόσεων» (2004, 158). Θετικά χαιρέτησε (2004, 154) ακόμη τη δομή του Χάρτη και τη διάταξη των δικαιωμάτων ανάλογα με τη θεμελιώδη αξία στην οποία αναφέρονται (αξιοπρέπεια, ελευθερία, ισότητα, αλληλεγγύη, δημοκρατία και δικαιοσύνη), καθ' υπέρβαση της ξεπερασμένης παραδοσιακής τριχοτόμησης σε ατομικά, πολιτικά και κοινωνικά (1992, 78).

Ιδιαίτερης σημασίας στη σκέψη του Παπαδημητρίου κατέχει η «δημιουργική όσμωση που συντελείται κατά τη λειτουργία των τριών διακριτών και αλληλένδετων συστημάτων στην πράξη» (2004, 159). Με τον τρόπο αυτό «η Ένωση μετεξελίσσεται, συνειδητοποιώντας την ανάγκη να ενστερνισθεί τα τρία βάρη του ευρωπαϊκού πολιτικού και νομικού πολιτισμού: τη δημοκρατία, το κράτος δικαίου και την κοινωνική αρχή» (2001β, 169). Η παρατήρηση αυτή δεν πρέπει να εκληφθεί, ωστόσο, ως έκφραση μιας άκριτης αισιοδοξίας του. Ο ίδιος, με το κοφτερό μυαλό και την διεισδυτική του σκέψη, έβλεπε ότι «η πραγματικότητα δεν είναι πάντοτε στρωμένη με ρόδα». Διέκρινε πολύ καθαρά ότι τα δικαιώματα βρίσκονται «μπροστά σε νέες προκλήσεις, απότοκες της διαλεκτικής του ιστορικού γίνεσθαι», με κυριότερες την παγκοσμιοποίηση και τον επαναπροσδιορισμό της σχέσης ελευθερίας και ασφάλειας. Η αισιοδοξία του δεν οφειλόταν, συνεπώς, σε μια αφελή και άκριτη ματιά, αλλά σε μια βαθιά γνώση, πίστη στη δύναμη ανθρώπων και θεσμών και εν τέλει στη δική του αγωνιώδη, διαρκή και εν τέλει, σε πολύ μεγάλο βαθμό αποτελεσματική προσπάθεια και τους ανθρώπους να συνεπικουρήσει στις προσπάθειές του για βελτίωση του status quo, και τους θεσμούς να ενισχύσει και να ενδυναμώσει.

Είναι δύσκολο να το πιστέψουμε ότι ο Γιώργος Παπαδημητρίου δεν μετέχει πια σ' αυτή τη συνεχιζόμενη και εντεινόμενη προσπάθεια. Τον βλέπουμε -θέλουμε να τον βλέπουμε- να κάθεται στα έδρανα, ανάμεσά μας, ελαφρώς γεμμένο στο πλάι για ν' ακούσει το σχόλιο του διπλανού του, ενώ παράλληλα παρακολουθεί επισταμένα τη συζήτηση. Με βλέμμα διεισδυτικό μα ποτέ αδιάκριτο. Με ενδιαφέρον πηγαίο και ειλικρινές, με μόνο στόχο την αναζήτηση της βέλτιστης λύσης σε προβλήματα δημόσιας πολιτικής. Με βαθιά επίγνωση του ρόλου του ως συνταγματολόγου, της πολιτειακής του ευθύνης, της ανάγκης του να ανταποκριθεί όχι μόνο σε απαιτήσεις ερμηνευτικής καθαρότητας ή προσήλωσης στο επιστημονικό δόγμα, αλλά πρωτίστως στις ζωντανές εξελισσόμενες και ολοένα αναδυόμενες ανάγκες της κοινωνικής δυναμικής, πέραν της συγκυρίας αλλά με επίγνωση της ιστορικότητας των στιγμών.

Κοινωνικός επιστήμονας με όλη τη σημασία της λέξης. Ένας ευπατρίδης της επιστημονικής και της πολιτειακής ζωής. Και βέβαια οξυδερκής και διορατικός. Με βλέμμα στραμμένο στο μέλλον να ακούει τα μελλούμενα, ένας κι αυτός από εκείνους του Καβάφη τους σοφούς που «αντιλαμβάνονται τα προσερχόμενα».

«Η ακοή αυτών κάποτε εν ώραις σοβαρών σπουδών ταραττεται.

Η μυστική βοή τούς έρχεται των πλησιαζόντων γεγονότων.

Και την προσέχουν ευλαβείς.

Ενώ εις την οδόν έξω, ουδέν ακούουν οι λαοί.»¹⁵

Σ' αυτούς τους «ευλαβείς» σοφούς ανήκε ο Γιώργος Παπαδημητρίου «των προσιόντων» αντιλαμβανόμενος. Ίσως γι αυτό, έτσι όπως έτρεχε μπροστά απ' τα γινόμενα, να βιάστηκε τόσο πολύ να καβαλήσει το κύμα του χρόνου, αφήνοντάς μας να τρέχουμε πίσω απ' τη σκέψη του ακόμη...

---

¹⁵ Κ. Καβάφη, Σοφοί δε Προσιόντων, Από τα Ποήματα 1897-1933, Ίκαρος 1984

Εργογραφία Γιώργου Παπαδημητρίου

- 1992, 'Τα πολιτικά δικαιώματα στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα', *Υπεράσπιση*, σ. 779επ (παραπέμπεται όπως σε *Συνταγματικές Μελέτες II*, σ. 77επ)
- 1996, 'Η διεθνοποίηση και η κοινοτικοποίηση της δικαστικής προστασίας', *ΝοΒ*, τ. 44, σ. 569επ ((παραπέμπεται όπως σε: *Συνταγματικές Μελέτες I*, σ. 251επ)
- 2001α, *Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων. Σταθμός στη θεσμική ωρίμανση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, εκδ. Παπαζήση
- 2001β, 'Η κοινωνική αρχή στη Συνθήκη του Άμστερνταμ', *ΕΕΕυρΔ*, Ειδικό τεύχος, σ. 355επ. (παραπέμπεται όπως σε: *Συνταγματικές Μελέτες II*, σ. 161επ)
- 2001γ, 'Η ευρωπαϊκή ενοποίηση στο έργο του Αριστόβουλου Μάνεση', *ΝοΒ* τ. 49, σ. 1605επ (παραπέμπεται όπως σε: *Συνταγματικές Μελέτες II*, σ. 107επ)
- 2002α, 'Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων', *ΕπισκΕΔ*, τ. 8, σ. 1επ (παραπέμπεται όπως σε: *Συνταγματικές Μελέτες II*, σ. 195επ)
- 2002β, 'Η δεσμευτική ισχύς του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων', σε *ΕΕΕυρΔ*, τ. 22, 213επ (παραπέμπεται όπως σε: *Συνταγματικές Μελέτες II*, σ. 205επ)
- 2004, Η 'συνάρθρωση της εθνικής, της διεθνούς και της ενωσιακής προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ευρώπη', *ΝοΒ*, τ. 52, σ. 1137επ (παραπέμπεται όπως σε: *Συνταγματικές Μελέτες I*, σ. 149επ)
- 2005, 'Το ποινικό φαινόμενο στην Ευρωπαϊκή Ένωση', σε: *Τμητικός Τόμος για τον Ιωάννη Μανωλεδάκη I, Δημοκρατία – Ελευθερία – Ασφάλεια*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σ. 131επ (παραπέμπεται όπως σε: *Συνταγματικές Μελέτες II*, σ. 221επ)
- 2006, 'Αναθεώρηση του Συντάγματος και κοινωνία των πολιτών', σε: <http://anatheorisi.org/?author=63>